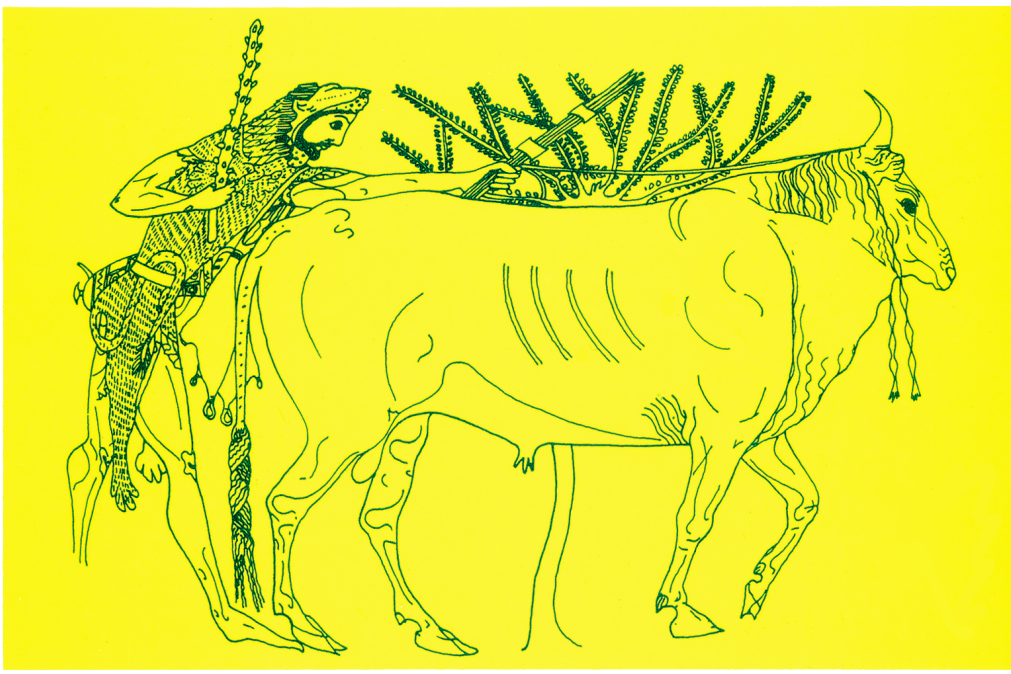
PALEO-KTUEEL

4

Auteursrechten voorbehouden
Copyright 1993, Archeologisch Centrum Groningen, RUG
Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG
Omslag: Herakles en de Kretenzische stier (530-'20 v.Chr.)
Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien
Inlichtingen: ACG, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0353 0

PALEO-AKTUEEL

4

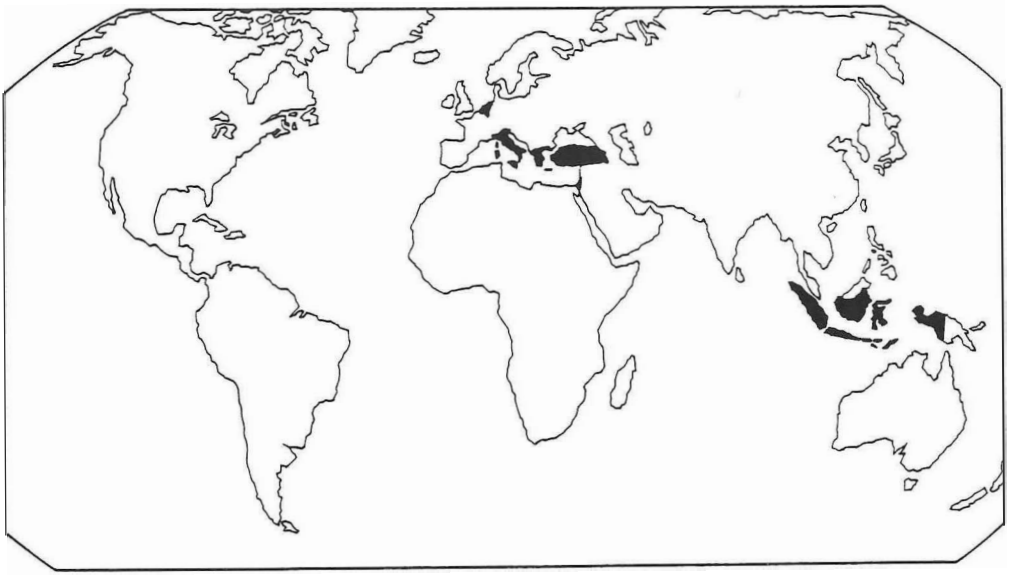
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos

Archeologisch Centrum

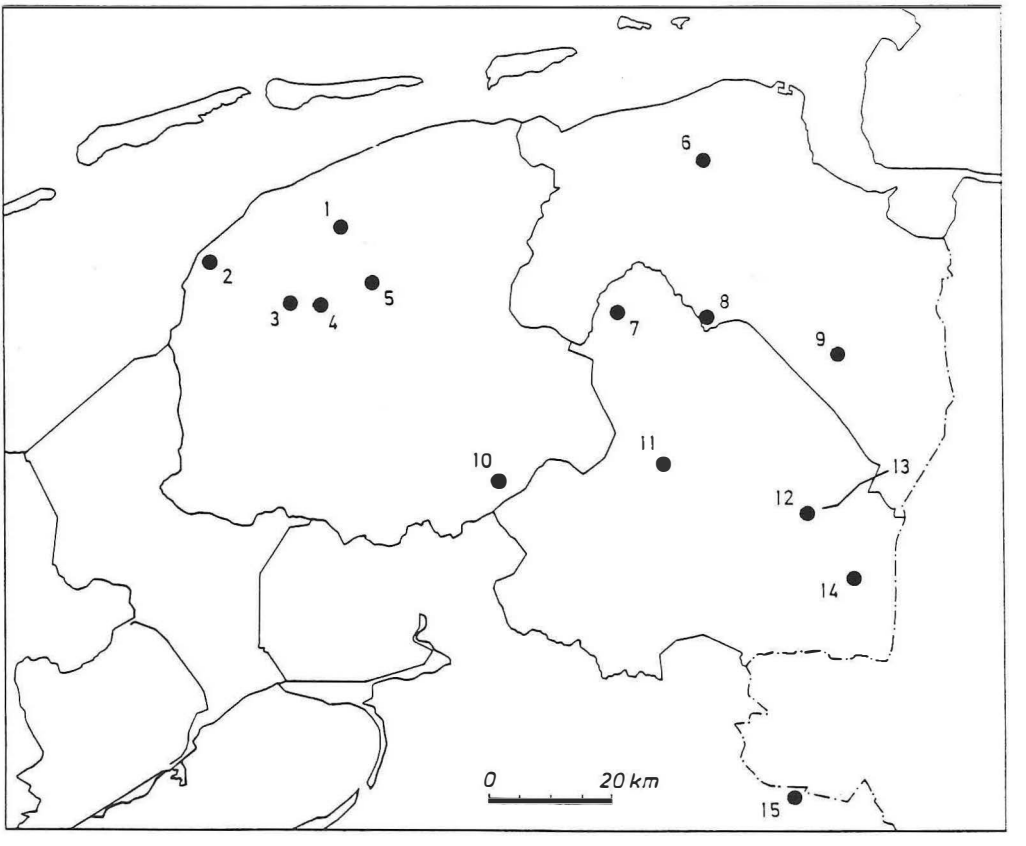
Groningen, 1993

In deze aflevering: België, Griekenland, Indonesië, Israel, Italië, Nederland en Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland:

1. Britsum; 2. Wijnaldum; 3. Meamert; 4. Weidum; 5. Hempens; 6. Middelstum; 7. Roden; 8. Weerdenbras; 9. Nieuwe Pekela; 10. Noordwolde; 11. Hooghalen; 12. Driest; 13. Valtherbrug; 14. Nieuw-Dordrecht; 15. Mander.

INHOUD

Voorwoord

G.-J. BARTSTRA
Terugkeer naar Sulawesi 11

D. STAPERT, E. DRENTH & J. HULST
Een bladspits van de Leusderheide (provincie Utrecht) 15

O.H. HARSEMA
Mag het ook het broodje vis zijn? 20

R.P. EXALTUS, H.A. GROENENDIJK & J.L. SMIT
Voortgezet onderzoek op de mesolithische vindplaats NP-3 (Groninger Veenkoloniën) 22

A.T. CLASON
Een taxidermist in Bergschenhoek (Z.-H.)? 26

A. UFKES
Vroeg-neolithische votiefgaven? Edelhertgeweien uit Drenthe en Groningen 28

A. UFKES
Het hunebed O2 bij Mander (Ov.) 31

E. JANSMA & W.A. CASPARIE
Een neolithische *landnam* ontrafeld door dendrochronologisch onderzoek van de veenweg van Nieuw-Dordrecht (Dr.) 33

J.J. HEKMAN
Een topografische survey van het grafveld Chalandriani op Syros (Griekenland) 37

S. BOTTEMA, H.R. REINDERS & H. WOLDRING
Laat-quartaire vegetatiegeschiedenis van het Oostmediterrane gebied: veldwerk in 1992 41

O.H. HARSEMA
Een prijswinnend lot in de 'Vijfde Verloting'; een bronstijderf ontdekt in Roden (Dr.) 44

A.G.F.M. CUIJPERS
Fysisch-antropologisch onderzoek van de crematieresten uit het urnenveld van Driest (Dr.) 49

E. TAAYKE
Een kuil uit de vroege ijzertijd, gevonden in Roden (Dr.) 52

J. SCHEFFER
Bewoningssporen uit de midden-ijzertijd te Meamert,
een terp bij Winsum (Fr.) 57

B.-J. HAAGSMA, Z. MALAKASIÓTI, H.R. REINDERS & V. RONDÍRI
Een survey tussen Baklalí en Karatsadaglí (Thessalië, Griekenland) 60

P. ATTEMA
On-site & *off-site*, surveymethoden in Midden-Italië 65

M. MAASKANT-KLEIBRINK
Mythologie en prehistorie I: de naakte man met de knuppel,
een held uit de prehistorie? 70

R.H.P. LUTGERINK
Numerieke analyse van Oostmediterrane pollendata;
methode en eerste resultaten 75

G.J. DE LANGEN, H. HOMMES, T. PERGER & M. WISPELWEY
Het project bodembeschermingsgebieden Friesland 80

H. WOLDRING
Over tussenvormen van sleedoorn en kriekpruim 85

C. DYER & M. HAAGSMA
Een geometrisch vondstcomplex in Nieuw Halos.
De Halos-materiaalcampagne 1992 (Griekenland) 90

W.A. CASPARIE
De Valtherbrug (Dr. en Gr.); meer dan één weg? 95

J. FEIJE
Een stadje in Arkadië 100

J. SCHELVIS & A. ERVYNCK
Mijten (Acari) uit Romeins Oudenburg in Vlaanderen 105

A.T. CLASON & L. VAN ES
De oeros - *Bos primigenius* - van Britsum (Fr.) gedateerd 110

G.J. DE LANGEN, H. HOMMES, E. TAAYKE & M. WISPELWEY
Een korte verkenning te Hempens-Zuiderburen (Fr.) 111

J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA
De realisatie van het onderzoek bij Wijnaldum (Fr.) 116

J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA
Het onderzoek bij Wijnaldum (Fr.): opgravingscampagne 1992 119

C.M. HAVERKORT, M. HOPMAN, J.M. PASVEER & W. PRUMMEL
De jongste bewoners van Wijnaldum (Fr.) 123

T. LOOIJENGA
Corpus 'Friese' runeninscripties 127

Y. DIJKSTRA
Middeleeuwse bewoningssporen bij Hooghalen (Dr.) 132

W.P.M. MULDER & J. MOLEMA
Het oude kerkhof van Noordwolde (Fr.) 137

J. MOLEMA
Een verkennende opgraving van een verhoogde woonplaats
in de gemeente Middelstum (Gr.) 140

J. SCHEFFER
De stinspoort van Papinga-state te Weidum (Fr.) 145

P.B. KOOI
De ontwikkeling van de borg Ewsum bij Middelstum (Gr.) 149

P. BAKS
'Een grensgeval': archeologisch onderzoek naar het blokhuis
Weerdenbras (Gr.) (1505-1516) 154

A.F.L. VAN HOLK
Incidentele passagiers aan boord van een binnenschip 159

VOORWOORD

Op grote schaal vindt aantasting plaats van stad en land in het kader van herinrichting en nieuwbouw. Dit is niet alleen in Nederland het geval, maar in alle landen waar archeologen van de Rijksuniversiteit Groningen werkzaam zijn. Bundeling van krachten en goede structurele voorzieningen zijn een strikte vereiste om de ontwikkelingen voor te zijn.

Onderzoek en onderwijs zijn de kerntaken van de archeologie bij de RUG. Een deel van de onderzoekscapaciteit is gericht op veldwerk: surveys, boorcampagnes en (nood)-opgravingen. De basis voor dit veldwerk wordt gelegd door een goede infrastructuur van de archeologie bij de RUG, maar zonder financiële, materiële en personele steun van velen is archeologisch onderzoek in deze tijd ondenkbaar. Landeigenaren, gemeentebesturen, bouwbedrijven, amateurarcheologen en sponsors leveren allen op geheel eigen wijze een bijdrage in de vorm van medewerking, advies, mankracht, machines en geld. Een blik op de lijst van lezingen, excursies, tentoonstellingen en publikaties leert dat archeologie maatschappelijk stevig verankerd is.

'Wijnaldum', met meer dan duizend vermeldingen in de media, meer dan 10.000 bezoekers aan de opgraving, vele tientallen lezingen en excursies en een lange lijst van sponsors is daarvan een duidelijk voorbeeld. Zonder de samenwerking met amateurs en vrijwilligers is 'Wijnaldum' niet te realiseren. Een goede uitvoering van de kerntaken is evenmin mogelijk zonder deze brede inzet.

In het verleden lieten de eindresultaten van archeologisch onderzoek vaak lang op zich wachten. Uitwerking en analyse van opgravingsgegevens vergen nu eenmaal veel tijd. Voor een goed contact met allen die bij de archeologische activiteiten van de RUG betrokken zijn is spoedige publicatie van de voorlopige resultaten van lopend onderzoek echter onontbeerlijk. Daarom is vier jaar geleden gestart met de uitgave van *Paleo-aktueel*. *Paleo-aktueel* is door de bijdragen van vele collega's uit de beroeps- en amateurwereld die actief participeren in het Groninger archeologisch onderzoek, een nuttige spiegel van het eerder geschetste beeld. Honderd verschillende auteurs werkten mee aan de 130 artikelen in de eerste vier afleveringen. Archeologie leeft in Groningen!

Tot nu toe was *Paleo-aktueel* een uitgave van de vakgroep 'Het Biologisch-Archaeologisch Instituut'. Met ingang van 1 januari 1993 zijn de archeologie-sectoren bij de RUG samengegaan in een nieuwe vakgroep Archeologie en een Archeologisch Centrum Groningen. De samenwerking komt in deze uitgave al in beeld.

Dank zij de medewerking van de auteurs en het strakke regime van de redacteurs Mette Bierma en Jurjen Bos is het ook de vierde keer gelukt de artikelen kort te houden en de uitgave op tijd uit te brengen. Evenals voorgaande jaren verzorgde Xandra Bardet de correcties van de samenvattingen. De vele enthousiaste reacties van instellingen en personen die betrokken zijn bij het archeologisch onderzoek van de RUG staan borg voor voortzetting van *Paleo-aktueel*.

Reinder Reinders

CORPUS 'FRIESE' RUNENINSCRIPTIES

Tineke Looijenga

Het corpus van de 'Friese' runeninscripties met transliteratie en interpretaties is met enige regelmaat in verschillende periodieken gepubliceerd (o.a. Arntz & Zeiss, 1939; Miedema, 1974; Gijsseling, 1980; Quak, 1990). Omdat vooral de laatste jaren nieuwe gevevens en inzichten over bekende inscripties naar voren zijn gebracht en enkele nieuwe inscripties zijn gevonden, leek het mij nuttig een kort overzicht van de recente stand van zaken te geven. Bij de meeste inscripties geef ik een reeds gepubliceerde interpretatie; in enkele gevallen (Ferwerd, Kantens, Oostum, Westeremden A, Wijnaldum A) wijk ik daarvan af en geef een eigen lezing.

De Friese runen kennen enkele 'eigen' ontwikkelingen en variaties. Daarnaast zijn er overeenkomsten èn verschillen met de andere runentradities: de 'Duitse', de Engelse en de Scandinavische. Dit heeft ongetwijfeld te maken met de geografische en economische positie van Friesland in de vroege middeleeuwen. Opvallend is dat de overgeleverde Friese runeninscripties doorgaans op bijzonder, c.q. kostbaar materiaal zijn aangebracht en niet op 'gewone' gebruiksvoorwerpen, behalve misschien de kammen, hoewel je je daarvan kunt afvragen hoe 'gewoon' die waren.

Interpretaties en vertalingen

1. Amay: kam, gekocht in 1892 van een Luikse antiquair door het Museum Curtius te Luik. Volgens de antiquair is de kam afkomstig uit een grafveld bij Amay. Op de kam staat **eda**, -an-stam. Mannelijke persoonsnaam, nominatief.

2. Ferwerd: vindplaats (in 1916) van een kamfoedraal waarop in runen een gedeeltelijk retrograde tekst **em/me uræ/ærui**. **em** of **me** is geschreven als *Binderune* (twee runen aan elkaar vast) en heeft een andere ductus dan **uræ**. Wat **em** of **me** precies betekent is niet eenvoudig vast te stellen. **uræ** is een persoonsnaam, zoals tegenwoordig nog te vinden in de plaatsnaam Ureterp. Uræ kan de naam van een man zijn, uit Germaans **Uraz*, of een vrouwennaam, uit Germaans **Uro*, **Ura*.

3. Hogebeintum: kam, gevonden in een inhumatiegraf in de terp. Aangezien de kam sterk is beschadigd zijn nog slechts enkele runen leesbaar. In **ded** is het werkwoord 'doen' te herkennen; hier staat de verleden tijd enkelvoud: 'deed, maakte'.

4. Kantens: kamfoedraal gevonden in 1903 in de wierde. Slechts twee runen staan erop: **li** is wellicht een (wel zeer korte) persoonsnaam. Vanwege de ouderdom van de kam wordt de inscriptie als de oudste van Friesland beschouwd.

5. Oostum: twee kamschalen, gevonden in 1908 in de wierde. Op beide schalen staan runen: kant A: **ælb (ab, ob) kabu**; kant B: **deda habuku**. 'Ælb' of 'Ab' of 'Ob' is een in *Binderunen* geschreven monogram. Samen vormt deze tekst een heel zinnetje: 'Ælb (Ab, Ob) de kam maakte voor Habuk'. Het is ook mogelijk te lezen: 'Ælb. De kam maakte Habuk'. Zelf voel ik meer voor de eerste lezing, omdat Ælb (Ab, Ob), zonder verbuigingsuitgang, in de nominatief staat en Habuk (Havik), indien opgevat als vrouwennaam (!) uit Germaans **Habuka*, met datiefuitgang -u indirect object is. Opgemerkt dient, dat de **b** van Habuku drie 'buiken' heeft en de **h** drie dwarsstrepen. Deze grafische variaties zijn verder nergens aangetroffen.

6. Toornwerd: kam, gevonden in 1900 in de wierde. In runen: **kobu**, hetgeen betekent 'kam'. Opvallend is, dat hier *kobu* staat tegenover Oostum *kabu*. Uit de terp Elisenhof in Noord-Friesland komt een kam met opschrift **kabr** 'kam'. De *r* op het

f	*u*	*þ*	*o*	*r*	*c*	*g*	*w*	*h*	*n*	*i*	*j*	*ʒ*	*p*	*x*	*s*	*t*	*b*	*e*	*m*	*l*	*ŋ*	*d*	*œ*	*a*	*æ*
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26

Fig. 1. Het Anglo-Friese runenalfabet.

eind weerspiegelt een andere ontwikkeling in de verbuigingsuitgang; waar het oud-Fries een *-u* op het end heeft: *ka(m)bu*, *ko(m)bu*, staat hier *kabr* < *kambR* < Germaans **kambaz*. Ka(m)br is de oud-Noordse vorm; de kam zal van een 9e- of 10e-eeuwse Viking geweest zijn.

7. Skanomodu is de tekst in runen op een geslagen solidus en de naam waaronder dit voorwerp bekend is. De vindplaats is onbekend. De solidus was in het bezit van de Engelse koning George III (tevens keurvorst van Hannover, waarbij Oost-Friesland hoorde). De taalstand van **skanomodu** wordt algemeen gezien als Fries (vooral vanwege de *-a-* in *skano-* <**skaun-* en de *-u* op het eind). De naam betekent 'Schoonmoed', een persoonsnaam.

8. Harlingen: een gegoten solidus in 1846 door het Fries Museum gekocht van een Harlinger zilversmid, die de solidus van een terparbeider had. In runen de tekst **hada**, een persoonsnaam. Vermoedelijk de naam van de muntmeester.

9. Schweindorf: vindplaats (bij Aurich, in 1948) van een gegoten solidus met inschrift **weladu**, een persoonsnaam, nog terug te vinden in 'Wieland'. De iconografie van de drie runensolidi stemt treffend overeen.

10. Folkestone: vindplaats (in 1732) van een gouden tremissis of *shilling* met inschrift **æniwulufu**. Helaas is hij in het Brits Museum zoek geraakt. Gelukkig dook een paar jaar geleden een overeenkomstig authentiek exemplaar in de muntencollectie van het Hunterian Museum in Glasgow op, afkomstig uit dezelfde mal, met dezelfde runeninscriptie. De vertaling is 'eenzame wolf', een originele bijnaam! Gezien de taalstand is hij eerder Fries (*ani* < **aun-i-*; met *i-umlaut æni*) dan Engels. William Hunter († 1783) kocht veel 'continentale' munten in, waaronder tremisses. De iconografie is gecopieerd van een Merovingische tremissis uit Zuidwest-Frankrijk. Het aantreffen van de *æniwulufu*-munt in Kent sluit een Friese origine zeker niet uit.

11. Midlum is de plaats waar in 1988 een zilveren sceat van het Friese type is gevonden met de bekende inscriptie **æpa**. Van deze soort zijn vele andere sceattas bekend, vooral in Engeland. *Æpa* is de naam van de muntmeester.

12. Hantum is de terp waar 'waarschijnlijk' in 1914 een plaatje van walvisivoor is gevonden. Het is aan alle zijden bekerfd; er staan grote cirkels op, die later dan de runen zijn aangebracht. De kerven in de zijkanten hebben enkele runen doen verdwijnen. Nu is nog te zien: **:æhæ:k**, dat wellicht als *æh æk* gelezen moet worden: 'bezit ik'. Op de achterkant van het plaatje staat in Romeinse letters ABA te lezen, een persoonsnaam.

13. Rasquert: vindplaats (in 1955) van een walvisbenen handvat van een miniatuurzwaard. Aan beide kanten van het handvat kunnen runen ontwaard worden; één kant is vermoedelijk afgeschaafd en dus is de tekst onleesbaar. Op de 'leesbare' zijde staat **ekumæditoka**, dat geïnterpreteerd kan worden als: *ek unmædit oka* 'ik, de onkwetsbare Oka', een soort wapenspreuk wellicht.

14. Arum: terp waar in 1895 een miniatuurzwaardje van taxushout is gevonden. Er zijn, behalve runen, enkele ornamenten in geritst. De runentekst is **edæ:boda**. Verschillende interpretaties zijn mogelijk. Wellicht had het zwaardje een functie als rechtssymbool, met navenante tekst: 'oproep om de eed af te leggen'.

15. Bernsterburen: vindplaats (rond 1880) van een walvisbenen staf met T-vormig handvat, in zeven stukken gebroken; twee

Tabel 1. Oud-Friese runeninscripties.

Naam/vindplaats	Datering (ca.)	Object/ materiaal	Transliteratie
Amay (België)	575-625	kam/been	**eda**
Ferwerd (Fr.)	500-600	kam/gewei	**em uræ**
Hogebeintum (Fr.)	700	kam/gewei	**ded : xnli/u**
Kantens (Gr.)	400-500	kam/been	**li**
Oostum (Gr.)	800	kam/gewei	A: **ælb/ab/ob kabu** B: **deda habuku**
Toornwerd (Gr.)	800	kam/gewei	**kobu**
Skanomodu (Eng.)	550-600	solidus/goud	**skanomodu**
Harlingen (Fr.)	550-575	solidus/goud	**hada**
Folkestone (Eng.)	650	solidus/goud	**æniwulufu**
Schweindorf (Dld.)	575-600	solidus/goud	**weladu**
Midlum (Fr.)	750	sceat/zilver	**æpa**
Hantum (Fr.)	550-650	kerfplaatje/ walvisivoor	**x æhæ k**
Rasquert (Gr.)	800	zwaardgreep/ walvisbeen	**ekumæditoka**
Arum (Fr.)	550-650	zwaardje/taxus	**edæ:boda**
Bernsterburen (Fr.)	800	staf/walvisbeen	**tuda** **aludukiusþu/** **awudukiusþu** **tuda**
Westeremden A (Gr.)	800	weefzwaardje/ taxushout	**adugislu me** **gisuhidu**
Westeremden B (Gr.)	800?	staafje/taxus	**ophæmugivedaæmluþ** **iwiokupdunale** **wimovæhþuse**
Britsum (Fr.)	600-800	staafje/taxus	**þoniæberetdud** **//n borodmi liu**
Hamwic (Eng.)	650-?	kootbeentje	**katæ**
Wijnaldum A (Fr.)	550	amulet/gewei	**xxzinguzngz**
Wijnaldum B (Fr.)	600	hanger/goud	**hiwi**

stukken ontbreken. Ongeveer halverwege de staf staat in drie delen een runeninscriptie: **tuda aludu(awudu)kiusþu tuda**. De middelste inscriptie heeft geen woordscheidingen, waardoor lezing bemoeilijkt wordt. De inscriptie wordt voorafgegaan door een schuin streepje, een inschriftopenend teken. De eerste twee runen van **aludu** of **awudu** zijn zeer onduidelijk, dus is het eigenlijk niet uit te maken wat er precies staat. Beide woorden zijn interpreteerbaar. Als ik uitga van *awudu* lees ik 'Tuda, een eedhelper kies jij, Tuda'; als er *a ludu* staat kan men 'Tuda, de wet van het volk kies jij, Tuda' lezen. Beide teksten hebben dus betrekking op het rechtswezen.

Vreemd is de aanwezigheid van twee runen die eigenlijk in noordelijker streken thuishoren: de **k** en de **s** in **kius**. Beide zijn tekens uit het 'jonge futhark', een Scandinavische variant op het runenschrijfsysteem, in gebruik vanaf de 8e eeuw.

16. Westeremden A duidt een weefzwaardje van taxushout aan, gevonden in de terp van Westeremden in 1928. Er staan twee namen op: **adugislu me gisuhidu** 'Adugisl met Gisuhilda'; de eerste is een manspersoonsnaam in de nominatief met de typische oud-Friese *-u* uitgang. De tweede naam is van een vrouw, ook met uitgang *-u*, maar deze naam staat, vanwege het voorzetsel 'met', in de datief. 'Met' is in *Binderunen* geschreven als 'me'; van de **þ** die mogelijk op het eind stond is niets (meer) te zien. De *h* in Gisuhi(l)da heeft één dwarsstreep; de *-i-* in *-hida* is een *i* en geen *l*. Interessant is dat de beide *g*'s met de zogenaamde *Sternrune* weergegeven zijn. Deze ornamentale rune kent een internationale toepassing, maar is multifunctioneel qua klankwaarde: in Scandinavië staat hij voor *a* en *h*; in Friesland voor de *g*; in Engeland voor de *j*.

17. Westeremden B is de benaming van een stukje taxus (ook ijf genoemd) dat in 1917 bij afgraving van de terp werd gevonden. Er staat een voor Friese begrippen zeer lange tekst op, zonder woordscheidingen. Sommige runen hebben een unieke vorm en sommige lijken afkomstig uit het Scandinavische 'jonge futhark'. Dat maakt interpretatie moeilijk. De eerste lezing en duiding: (niet in het overzicht opgenomen) **ophamu gistanda amluþ iwim ost ah þukn iwi osust dukale** werd rond 1930 geproduceerd en vertaald: 'Tegen Opheim stelde zich teweer Hamlet. Voor zijn taxushoutje heeft de storm zich gebukt. Dat de storm (ook) gaat liggen voor dit taxushoutje'. Deze tekst heeft de vorm van een bezweringsformule met epische inleiding en incantatio. De interpretatie werd 'te fantasievol' bevonden en erger nog, de runentekst werd lang voor een mogelijke vervalsing gehouden. Tot in 1989 een diepgaand onderzoek (o.a. door W.A. Casparie van het BAI) aantoonde dat er geen redenen waren om aan de echtheid te twijfelen. Er kwam ook een nieuwe interpretatie van E. Seebold: **ophæmu giveda æmluþ; iwi ok up dunale; wimov æh þuse** 'bij de heemstede blijft het geluk; door/bij de ijf zal dat groeien; Wimoed bezit dit'; het taxushoutje wordt hier gezien als bouwoffer.

18. Britsum: vindplaats (in 1906) van een taxushoutje bij afgravingen. Gezien de eigenaardige vormgeving van de runen (in drie-, vier-, vijfdubbelle lijnen geritst) denkt men aan een functie van amulet; de interpretaties zijn navenant. Bovendien komt hier ook weer een bijzondere runenvorm voor, reden voor sommige runologen om de Friese runen *baffling* te noemen. De hier gegeven lezing **þon i a beret dud //n borod mi liu** uit 1989 biedt een acceptabele oplossing. Vertaling: 'draag altijd dit taxushoutje tegen verlamming; //n boorde mij. Lieuwe'.

19. Hamwic is de naam van een middeleeuwse nederzetting bij Southampton, waar in een afvalput een teenkootje van een paard is gevonden. Datering is niet goed mogelijk. Op het kootje staat **katæ** 'koot'. Deze laconieke mededeling heeft a < Germaans **au*, wat typisch voor het oud-Fries is. De vorm *katæ* kan, gezien de uitgang *-æ* een accusatief zijn, bedoeld om het object in kwestie aan te duiden.

20. Wijnaldum A is de aanduiding van een geweipuntje, gevonden in 1914 in de dorpsterp van Wijnaldum. Op twee kanten staan inscripties; één zijde toont duidelijke ornamenten: driehoeken, kruizen, vierkanten; een andere zijde heeft een runeninscriptie in een cartouche, uitlopend in iets wat lijkt op een gestyleerde hertekop. Sommige runen zijn in dubbele lijnen geritst; andere in enkele; één staat op de kop. Te onderscheiden valt **z ng zz uu ng i zz.** Het is mogelijk dat hier *Inguz* bedoeld is, wellicht drie keer herhaald (er staat nog een drietal runen op het dikke, sterk verweerde, uiteinde van de geweipunt). *Inguz* is de naam van één der Germaanse goden, reden om dit voorwerp als amulet te zien.

21. Wijnaldum B is de aanduiding van een gouden hanger, gevonden in 1990. De hanger kent soortgenoten uit een vrou-

wengraf (eind 6e eeuw) in Mittelfranken, Duitsland. De Wijnaldumer hanger heeft op de achterkant een runeninscriptie. De *h* heeft één dwarsstreep, hetgeen bijzonder is voor Friese, 'Duitse' en Engelse runeninscripties. De *w* heeft een afwijkende vorm. Gelezen kan worden: **hiwi**, *mater familias* ofwel 'stammoeder'.

Niet-Fries is de runenbracteaat van Hitsum, die Scandinavische import is. Ook niet-Fries zou Westeremden C zijn; over dit stuk is weinig bekend en het is niet toegankelijk voor inspectie. In de Oudheidkamer in Dokkum bevindt zich een falsificatie: het zgn. benen plaatje uit Jouswier. Het botje (schaapsmetatarsus) van Doijum is vermoedelijk recent voorzien van enkele runen. Uit Eenumerhoogte zou een griffelbeentje van een paard komen, bekerfd met 'runen'. Er zijn inderdaad enige diepe krassen te zien, maar dit is zeker geen serieus te nemen mogelijke runeninscriptie.

Summary

An updated summary is given of the Corpus of Frisian Runic Inscriptions. Some new readings are proposed by the author (Ferwerd, Kantens, Oostum, Westeremden A, Wijnaldum A), based on personal inspection.

Literatuur

Arntz, H. & H. Zeiss, 1939. *Die einheimische Runendenkmäler des Festlandes.* Leipzig.

Gijsseling, M., 1980. *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)* (= Reeks II: literaire handschriften, deel I, Fragmenten). Den Haag.

Miedema, H.T.J., 1974. Dialect en runen van Britsum en de oudste Anglofriese runeninscripties. *Taal en Tongval* 26, pp. 101-124.

Quak, A., 1990. Runica Frisica. In: R. Bremer, G. van der Meer & O. Vries (eds.), *Aspects of old Frisian philology* (= Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik). Amsterdam, pp. 357-370.